

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.15>

ЩОДО ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ У СВІТЛІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Мартинюк О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0001-9160-3525*

Безносюк А.І.,

*здобувачка вищої освіти юридичного факультету,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса*

Ципцюра В.В.,

*здобувачка вищої освіти юридичного факультету,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса*

Мартинюк О.В., Безносюк А.І., Ципцюра В.В. Щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права.

Стаття присвячена дослідженню основних аспектів щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права.

Автори вказують, що основними міжнародними нормативно-правовими актами, які врегулюють питання щодо захисту цивільного населення в умовах міжнародного збройного конфлікту, є Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (Женевська конвенція IV) 1949 року та Додатковий протокол I 1977 року. Переважна більшість міжнародно-правових норм, що міститься у вказаних міжнародних договорах, реалізується через національний механізм імплементації.

Автори зазначають, що поняття «цивільної особи» у міжнародному праві визначено доволі широко, що створює певні проблеми із визначенням правового статусу тієї чи іншої конкретної особи. Цивільну особу можна визначити як будь-яку фізичну особу, яка знаходиться на території воюючої держави і не бере або припинила приймати участь у збройному конфлікті. До цивільних осіб не включаються комбатанти, тобто особи, які мають право брати участь у воєнних діях між державами, члени регулярних збройних сил сторони конфлікту (за винятком медичного і духовного персоналу), партизани за умови відкритого носіння ними зброї під час бою та при розгортанні в бойові порядки перед боєм і за наявності особи-керівника, відповідальної перед стороною конфлікту за їхні дії. Комбатантами можуть бути особи з цивільного населення неокупованої території, що стихійно взяло в руки зброю при наближенні супротивника і не встигло організуватися в регулярні війська сторони конфлікту лише за умови відкритого носіння зброї та поваги до законів і звичаїв війни. До комбатантів відносять поліцейських, прикордонників або аналогічних осіб, що входять до складу збройних сил держави.

Автори доходять до висновку, що ратифікація Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду є позитивним сигналом у частині правильного тлумачення правоохоронними та

судовими органами положень ст. 438 «Порушення законів і звичаїв війни» Кримінального кодексу України. Норми Римського статуту дають можливість більш чітко з'ясувати зміст поняття «закони і звичаї війни». Одночасно із цим постає проблема щодо наявних умінь, знань та навичок у галузі як кримінального, так і міжнародного права співробітниками правоохоронних органів та суддів.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право, цивільне населення, збройний конфлікт, імплементація, злочин (міжнародні (воєнні) злочини), міжнародне правосуддя, Женевські конвенції, Кримінальний кодекс України, відповідальність держав, права і свободи людини.

Martyniuk O.V., Beznosiuk A.I., Tsytsiura V.V. Regarding the legal protection of civilians during armed conflict in the context of the implementation of international humanitarian law.

The article is devoted to the study of the main aspects of the legal protection of the civilian population during armed conflict in the context of the implementation of the norms of international humanitarian law.

The authors indicate that the main international legal acts that regulate the issues of protecting the civilian population in international armed conflict are the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Geneva Convention IV) of 1949 and Additional Protocol I of 1977. The vast majority of international legal norms contained in the above-mentioned international treaties are implemented through the national implementation mechanism.

The authors note that the concept of «civilian» in international law is defined quite broadly, which creates certain problems with determining the legal status of a particular person. A civilian can be defined as any natural person who is on the territory of a belligerent state and does not take or has ceased to take part in an armed conflict. Civilians do not include combatants, i.e. persons who have the right to participate in hostilities between states, members of the regular armed forces of a party to the conflict (with the exception of medical and religious personnel), partisans, provided that they openly carry weapons during combat and when deployed in battle formation before combat and in the presence of a leader responsible to the party to the conflict for their actions. Combatants may be persons from the civilian population of an unoccupied territory who spontaneously took up arms when the enemy approached and did not have time to organize themselves into regular troops of a party to the conflict, only if they openly carry weapons and respect the laws and customs of war. Combatants include police officers, border guards or similar persons who are part of the armed forces of the state.

The authors conclude that Ukraine's ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court is a positive signal in terms of the correct interpretation by law enforcement and judicial authorities of the provisions of Art. 438 «Violation of the Laws and Customs of War» of the Criminal Code of Ukraine. The norms of the Rome Statute make it possible to more clearly clarify the meaning of the concept of «laws and customs of war». At the same time, a problem arises regarding the existing skills, knowledge and abilities in the field of both criminal and international law by law enforcement officers and judges.

Key words: international humanitarian law, international criminal law, civilian population, armed conflict, implementation, crime (international (war) crimes), international justice, Geneva Conventions, Criminal Code of Ukraine, state responsibility, human rights and freedoms.

Постановка проблеми. Все частіше цивільне населення стає жертвою збройних конфліктів, незважаючи на той факт, що міжнародне гуманітарне право визначає, що атаки повинні бути спрямовані виключно на військові об'єкти і суворо забороняє здійснювати напади на цивільних осіб. Міжнародне гуманітарне право (МГП) залишається ключовим інструментом для забезпечення дотримання прав людини під час збройних конфліктів, норми якого спрямовані на пом'якшення їх наслідків та забезпечення гуманного ставлення до цивільного населення. Однак існують певні труднощі з практичним застосуванням норм МГП. Під час збройних конфліктів повсякчас складаються ситуації, коли цивільне населення стає мішенню для нападів, а це власне і є порушенням основних принципів МГП. Відтак наведене вище свідчить про недостатню ефективність механізмів контролю та притягнення до відповідальності за такі міжнародні правопорушення.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми щодо правового захисту цивільного населення під час збройних конфліктів були предметом наукових досліджень багатьох учених-правників, як кримінологів, так і міжнародників. Серед них виокремимо дослідження В.О. Буткевича, О.В. Задорожного, М.О. Баймуратова, В.М. Репецького, В.П. Пилипенка, Т.Л. Сиройд, М.І. Хавронюка

та багатьох інших. Однак в умовах збройного конфлікту, що на жаль триває в Україні і донині, за необхідне вбачаємо уточнити окремі аспекти вказаної проблеми.

Метою статті є дослідження основних аспектів правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права.

Виклад основного матеріалу. Основними міжнародними нормативно-правовими актами, які врегульовують питання щодо захисту цивільного населення в умовах міжнародного збройного конфлікту, є Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (Женевська конвенція IV) 1949 року [1], а також Додатковий протокол, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (ДП I) 1977 року [2]. Україна ратифікувала ці міжнародні договори, а відтак узяла на себе відповідні зобов'язання. Положення Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів до них 1977 року безумовно закріплюють обов'язок сторін конфлікту захищати цивільне населення та цивільні об'єкти від нападів. Так само комбатанти при веденні бойових дій зобов'язані дотримуватися цих правил [1, 2].

У світлі дослідження правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту за необхідне вбачаємо провести аналіз даної категорії суб'єктів.

Поняття цивільна особа визначено в міжнародному праві максимально широко, що породжує значні проблеми із визначенням правового статусу тієї чи іншої конкретної особи. Попри це, звуження даного визначення навряд чи можливе, оскільки призвело б до позбавлення захисту значної кількості мирного населення. Загалом цивільну особу можна визначити як будь-яку особу, яка знаходиться на території воюючої держави і не бере або припинила приймати участь у збройному конфлікті. Також слід підкреслити той факт, що в контексті серйозних порушень гуманітарного права дане поняття слід трактувати вужче, виключивши із його складу комбатантів [5].

У ст. 50 Додаткового протоколу I 1977 року зазначено [2], що цивільною особою є будь-яка особа, що не належить до жодної з категорій осіб, зазначених у статті 4 А, 1, 2, 3 та 6 Третьої конвенції та у статті 43 цього Протоколу. У названих вище статтях перераховано такі три основні категорії осіб: по-перше, особовий склад збройних сил сторони конфлікту; по-друге, члени ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил; по-третє, члени особового складу регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує. На думку М.А. Падалки, усіх, крім наведених вище категорій осіб, можна вважати цивільними особами. Вони користуються захистом, за винятком окремих випадків і протягом періоду, доки вони беруть безпосередню участь у воєнних діях. Під останніми варто розуміти силові дії, застосовані до противника з метою зламати його опір [5].

Комбатанти, згідно положень Женевських конвенцій, – це особи, які мають право брати участь у воєнних діях між державами, члени регулярних збройних сил сторони конфлікту (за винятком медичного і духовного персоналу), партизани за умови відкритого носіння ними зброї під час бою та при розгортанні в бойові порядки перед боєм і за наявності особи-керівника, відповідальної перед стороною конфлікту за їхні дії. Комбатантами можуть бути особи з цивільного населення неокупованої території, що стихійно взяло в руки зброю при наближенні супротивника і не встигло зорганізуватися в регулярні війська сторони конфлікту (за умови відкритого носіння зброї та поваги до законів і звичаїв війни). Окрім збройних сил, комбатантами також вважаються підрозділи поліції, прикордонної служби або аналогічних частин і підрозділів, що входять до складу збройних сил держави.

Обов'язковою ознакою комбатанта є виразний розрізнявальний знак, який видно здалеку. Такі особи зобов'язані носити ці знаки під час підготовки до військової операції або під час неї. Якщо ж комбатант не носить розрізнявального знаку, але бере участь у нападі, то, потрапляючи до полону, втрачає статус комбатанта. Відтак щодо такої особи не розповсюджується статус військовополоненого і, як наслідок, її можна передати органам досудового слідства та суду з метою притягнення до відповідальності.

На форумі Асоціації адвокатів України «Війна та право» (28 лютого 2023 р.) суддя Верховного Суду у Касаційному кримінальному суді Н. Стефанів звернула увагу на те, що комбатант має відрізнити себе від цивільного населення, це один із його обов'язків. На її переконання, партизанам дозволяється приховувати свій статус тільки на час, коли вони не можуть цього робити внаслідок характеру воєнних дій. Суддя Верховного Суду слушно зауважила, що право комбатанта брати безпосередню участь у бойових діях передбачає імунітет від переслідування за законні воєнні дії. При цьому комбатанти не мають такого імунітету щодо порушень міжнародного гуманітарного

права – порушення законів і звичаїв війни, скоєння злочинів щодо захищених осіб. Фахівчиня зазначила: «Якщо особа йде на ворога з «голими руками», то вона вважається цивільною і має статус захищеного, а якщо цивільна особа йде на ворога зі зброєю – то стає комбатантом і втрачає статус захищеності. Зброєю вважається навіть незапалена пляшка «коктейлю Молотова». На переконання Н. Стефанів: «цивільна особа повинна розуміти, що, направляючи на комбатанта зброю, вона втрачає статус захищеності та дає можливість ворогу застосувати зброю проти неї» [11].

Протягом історії людства війни завжди супроводжувалися жахливими наслідками. Після кожного збройного конфлікту, здебільшого міжнародного, вживалися заходи для обмеження надмірної жорстокості та порушень, які могли призвести до подальшої ескалації. Зокрема, розроблялися норми ведення бойових дій, спрямовані на мінімізацію тривалості збройних конфліктів, зменшення їхніх руйнівних наслідків та захист цивільного населення. Однак лише протягом останніх двох століть війни, особливо ті, що сколихнули Європу, стали поштовхом до розвитку міжнародно-правової регламентації методів і засобів ведення воєнних дій, отже – і захисту цивільного населення. Все ж початок прогресивного розвитку гуманітарного права розпочався після Другої Світової війни [10, с. 101–112].

Протягом другої половини XX ст. продовжувався процес «кристалізації» принципів і норм міжнародного гуманітарного права, оскільки кожний новий збройний конфлікт приносив нові виклики, на які міжнародна спільнота зобов'язана була реагувати. Так, після Корейської війни (1950-1953 рр.) слідували нові війни (наприклад, радянсько-афганська війна 1979-1989 рр.), а сторони конфлікту продовжували застосовувати жорстокі методи їх ведення. Як наслідок міжнародна спільнота намагалася якомога більшу увагу приділяти власне захисту цивільного населення. Це стало поштовхом для прийняття Додаткових протоколів до Женевських конвенцій у 1977 році, положення яких розширили захист осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях, а також уточнили правила ведення збройних конфліктів. Однак наступні збройні конфлікти продовжували доводити «слабкість» окремих норм, тому виникла необхідність щодо їх оновлення. Зауважимо, що після вчинення воєнних злочинів на території Руанди та колишньої Югославії були створені спеціальні трибунали для судового переслідування воєнних злочинців. Це був надважливий крок у розбудові системи міжнародного правосуддя, наслідком якої стала поява Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (1998 р.).

Історія першої чверті XXI ст. свідчить, що перед світовою спільнотою постали нові виклики – тероризм, гібридні війни, окремими суб'єктами здійснюються спроби «нового переділу світу», а також воюючими сторонами застосовуються сучасні технології для ведення бойових дій. Відтак постає питання щодо ефективності існуючих міжнародно-правових норм задля зменшення страждань людей навіть у найжорстокіших конфліктах.

Збройна агресія рф проти України вказані виклики «підняла» на новий рівень. Держава-агресор, що є постійним членом Ради Безпеки ООН, систематично ігнорує та порушує усі загально-визнані принципи і норми міжнародного права, включаючи гуманітарне право. Вона регулярно порушує положення Женевських конвенцій, здійснюючи масовані удари по цивільній інфраструктурі (з останніх – ракетний удар по м. Суми 13 квітня 2025 р.), застосовує тортури, тероризує цивільне населення на окупованих територіях (у т. ч. використовує голод як метод терору щодо місцевого населення), викрадає дітей тощо. І це далеко не весь перелік вчинених рф злочинно-протиправних діянь на території України.

У відповідь на такі дії міжнародна спільнота активізувала наявні механізми юридичної відповідальності. Так, Міжнародний кримінальний суд (МКС) видав ордери на арешт російських посадовців, а низка держав-партнерів України почали власні розслідування щодо скоєння міжнародних, насамперед воєнних злочинів на території України. Держави демократичного спрямування усе більше усвідомлюють не лише наявні загрози для мирного співіснування, але й розуміють потребу вдосконалення існуючих механізмів міжнародно-правової відповідальності.

Зауважимо, що за час збройної агресії рф під пильною увагою міжнародного співтовариства перебувають також дії України щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права. Наша держава проводить власні розслідування, а також просуває ідею щодо створення спецтрибуналу для кримінального переслідування і покарання вищих посадових осіб рф за вчинення злочину агресії (далеко неповний перелік військових злочинців містить офіційний вебсайт Головного Управління Розвідки) [3]. Відтак очевидною проблемою уявляється і позиція України щодо

кримінальної відповідальності за порушення законів і звичаїв війни у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права.

Серед здобутків останнього часу у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права виокремимо дії законодавця щодо ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Так, 03 травня 2022 року був ухвалений Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» [7], а згодом – 21 серпня 2024 року Верховна Рада України нарешті ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду шляхом ухвалення відповідного закону [8]. Він набув чинності з 01 січня 2025 року, а відтак Україна стала 125-ою державою-учасницею цього міжнародного договору.

У контексті окресленої у даній статті мети за необхідне вбачаємо звернути увагу на окремі положення національного законодавства, оскільки більшість міжнародно-правових норм гуманітарного права реалізуються через національний механізм імплементації [6, с. 330]. Так, наразі чинний Кримінальний кодекс України (надалі – КК України) містить ст. 438 «Порушення законів і звичаїв війни» у розд. XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» Особливої частини. Ч. 1 названої статті вказує, що «жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій - караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років». У ч. 2 йдеться, що «ті самі діяння, якщо вони поєднані з умисним вбивством, - караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі» [4]. Отже, санкції вказаної норми є доволі суворими.

Відомий вітчизняний вчений-кримінолог М.І. Хавронюк звертає увагу, що вказана стаття містить «сім форм злочину – і всі вони сформульовані, більшою чи меншою мірою, за правилом бланкетної диспозиції: неможливо з'ясувати, що таке, наприклад, «жорстоке поводження» або «заборонені засоби ведення війни», а тим більше «інші порушення», не звернувшись до відповідних міжнародних договорів у сфері міжнародного гуманітарного права» [12]. Учений наголошує, що держави-учасниці Женевських конвенцій 1949 р. (*включаючи Україну – примітка наша*) зобов'язалися прийняти відповідні закони, які би встановлювали ефективну кримінальну відповідальність і покарання для осіб, які вчиняють чи віддають накази вчиняти будь-які серйозні порушення цих Конвенцій (ст. 49 Конвенції I, ст. 50 Конвенції II, ст. 129 Конвенції III і ст. 146 Конвенції IV). М.І. Хавронюк висловлює слушну думку, що «починаючи з 2014 р. українському законодавцю вартувало б остаточно відмовитися від принизливого наслідування радянського та російського законодавчого досвіду. Однак до сьогодні статті 436, 437-442 КК України майже слово в слово повторюють статті 353, 354, 355-358 КК РФ, – так, ніби ті містять зразкові тексти. В українській науці кримінального права статті 438 КК було присвячено єдине дисертаційне дослідження – Миронової Валентини Олександрівни, датоване 2008 роком» [12].

У дослідницькому середовищі наразі «чутливою» залишається і проблема набуття чинності Закону від 20 травня 2021 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» [9]. Ще у 2022 р. М.І. Хавронюк, наголошуючи на необхідності синергії кримінологів і міжнародників, зазначав, що «у разі його підписання вже давно фахівці підготували б науково-практичний коментар, чим значно полегшили б для суддів застосування закону» [12]. На особливості механізму імплементації норм міжнародного гуманітарного права в національне законодавство звертав увагу В.П. Пилипенко [6].

Дослідження основних аспектів щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права дає підстави зробити такі **висновки**.

1. Основними міжнародними нормативно-правовими актами, які врегульовують питання захисту цивільного населення в умовах міжнародного збройного конфлікту, є Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (Женевська конвенція IV) 1949 року та Додатковий

протокол I 1977 року. Переважна більшість міжнародно-правових норм, що міститься у вказаних міжнародних договорах, реалізується через національний механізм імплементації.

2. Поняття «цивільної особи» у міжнародному праві визначено доволі широко, що створює певні проблеми із визначенням правового статусу тієї чи іншої конкретної особи. Цивільну особу можна визначити як будь-яку фізичну особу, яка знаходиться на території воюючої держави і не бере або припинила приймати участь у збройному конфлікті. До цивільних осіб не включаються комбатанти, тобто особи, які мають право брати участь у воєнних діях між державами, члени регулярних збройних сил сторони конфлікту (за винятком медичного і духовного персоналу), партизани за умови відкритого носіння ними зброї під час бою та при розгортанні в бойові порядки перед боєм і за наявності особи-керівника, відповідальної перед стороною конфлікту за їхні дії. Комбатантами можуть бути особи з цивільного населення неокупованої території, що стихійно взяло в руки зброю при наближенні супротивника і не встигло зорганізуватися в регулярні війська сторони конфлікту лише за умови відкритого носіння зброї та поваги до законів і звичаїв війни. До комбатантів відносять поліцейських, прикордонників або аналогічних осіб, що входять до складу збройних сил держави.

3. Ратифікація Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду є позитивним сигналом у частині правильного тлумачення правоохоронними та судовими органами положень ст. 438 «Порушення законів і звичаїв війни» КК України. Норми Римського статуту дають можливість більш чітко з'ясувати зміст поняття «закони і звичай війни». Одночасно із цим постає проблема щодо наявних умінь, знань та навичок у галузі як кримінального, так і міжнародного права співробітниками правоохоронних органів та суддів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_199.
3. Головне Управління Розвідки: офіційний вебсайт. URL: <https://gur.gov.ua/content/war-criminals-rf.html>
4. Кримінальний кодекс: Закон України від 05. 04. 2001 р. № 2341-III. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Падалка М.А. Про міжнародно-правовий захист цивільного населення під час збройних конфліктів. *Електронний науково-практичний журнал*. 2022. № 6. С. 2. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2022-6-01-10/2022-6-01-10>.
6. Пилипенко В.П. Особливості механізму імплементації норм міжнародного гуманітарного права в національне законодавство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021, № 1. С. 329–332. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/84.pdf.
7. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом : Закон України від 03.05.2022 р. № 2236-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text>.
8. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21.08.2024 р. № 3909-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text> (дата звернення: 14.03.2025).
9. Проект Закону України від 20.05.2021 р. № 2689 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ЛІ01084I?an=7>.
10. Репецький В.М., Лисик В.М. Міжнародне гуманітарне право: Підручник. К.: Знання, 2007. 467 с.
11. Статус комбатанта та цивільної особи, захищеної нормами міжнародного права, проаналізувала суддя Верховного Суду Надія Стефанів. Офіційний вебсайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1389139>.

12. Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни: дванадцять запитань та відповідей. URL: [https://newcriminalcode.org.ua/upload/ media/2024/10/01/havronyuk-m-i-kryminalna-vidpovidalnist-za-porushennya-zakoniv-ta-zvychayiv-vijny-dvadtsyat-zapytan.pdf](https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/10/01/havronyuk-m-i-kryminalna-vidpovidalnist-za-porushennya-zakoniv-ta-zvychayiv-vijny-dvadtsyat-zapytan.pdf).